

ДРАГОМИР АСЕНОВ

Любен Георгиев

1. ПО НЕРАВНИТЕ ДРУМИЩА НА СЪВРЕМЕННОСТТА

Доскоро Драгомир Асенов се редеше сред младите автори, но вече една солидна по обем поредица от книги респектира всекиго, който рече да се заеме с творчеството му. Безспорни са качествата на най-добрите от тях. Но е безспорно и друго. Драгомир Асенов е твърде продуктивен автор, ала понеже успешно влага усилията си в различни жанрове, високата производителност при него не е недъг. Той прекрасно би могъл да се заседи в един единствен жанр — да речем късия разказ или романа — и след като е овладял майсторията на композирането, да започне да произвежда серийно книга след книга. Такава производителност обаче дори при наличието на талант, би била просто осъдителна.

Защо да смятаме тогава за недъг, ако авторът пише много, но не се повтаря нито по сюжети и характери, нито по форми? Ако той има какво да ни каже, ако жизненото съдържание и авторските идеи напират, те ще се изразят в разнообразни форми, всеки път по новому. Само занаятчиите и пришълците в изкуството хващат веднъж „чалъма“ и произвеждат книги конфекционно, на едно и също равнище, без изненади, равно и посредствено.

А той би бил лесна плячка за подводни изкушения, тъй като притежава комбинативно въображение, способно да придаде художествена обработка и на най-причудливи идеи, при това трябва да мине дълго време, преди да се схване имитацията. Впрочем, ако имаме предвид първата му книга, ще бъде по-справедливо да кажем, че тя е инцидентна проява в творчеството му и освен това вероятно е плод на искрена афектация.

Истинското си раждане като творец Драгомир Асенов дължи на ония свои произведения, които се явиха през и след историческата 1956 година. Той се оказва силно заразен и обновен от общия идеен, мисловен и емоционален катарзис, обхванал нашето общество. Постепенно нравствените въпроси завладяха неговото съзнание до такава степен, че понякога директното им поставяне става за сметка на психологическата обосновааност и пластичността на образите.

В сборника с разкази „Съвест“ и особено в повестта „Нашият взвод“, които общо взето се посрещнаха добре, тия въпроси се трактуваха с известни наеви от старото, неизживян схематизъм, приповдигната тоналност. Но това бяха първите докосвания до една проблематика и тематика, силно компрометирани в близкото минало. Книгите на Драгомир Асенов (и най-вече романът „Пътищата се разминават“) са между явленията, които пропразниха новите пътища в съвременната ни литература. А за това как той се отнася към предишните си илюзии и заблуди може да се съди по факта, че той преработи основно войнишката си повест, съкрати я безжалостно наполовина, премахна обременяващата я диверсанта

история, за да изпъкнат още по-ярко привлекателните образи на млади хора с многолики души, изграждащи в себе си чертите на новата нравственост. „Нашият взвод“ има и други слабости, но ако и сега я зачетем, ще ни подкупи с две достоинства: първо, тя е написана на един дъх, Драгомир Асенов няма друго произведение, така емоционално цялостно и излято; и второ, повестта е между първите произведения с преобладаващо интелектуално начало. Тогава още писателят не е предполагал, че не след дълго зле разбраният интелектуализъм ще стане истинска болест за младите, едва ли не напад за литературата ни. Не бе чел теоретически изследвания върху него и затова в повестта му засилената мисловност не минава никъде в сух и скучен силогизъм, в поствна разсъдителност, в умозрително разтягане на поучителни, назидателни и философствувачи четива. Напротив, макар героите да обичат да размишляват и философствуват (това е характерна черта на автора, която той предава на всичките свои герои във всичките си книги!), изложението в „Нашия взвод“ е емоционално наситено, многоцветно.

Във време, когато цялото общество прави равностойна на извървения път и сурово се разплаща и прощава с миналото си, не можем да изискваме от литературата да бъде излиятелно-описателна като преди. Новата идейност изисква нова тоналност, това е безспорно. Ала острите идейни завои са съпроводени не само с голямо напрежение на мисълта, а и със силни емоционални преживявания. Те не могат да се регистрират бездушно и протоколно. Затова са напразни претенциите на някои автори, които се опитват да отнесат сухотата на собствените си произведения за сметка на интелектуализма. Тя се е явила не като някаква жанрова или друга закономерност, а просто поради липса на емоционална връзка на тия автори с показваните от тях събития и процеси.

Драгомир Асенов не крие своите авторови пристрастия. Така той рискува, ако се оголи художествената тъкан на произведението, да изпадне в тенденциозност. Но печели от емоционалното отношение към събития, герои и конфликти, тъй като заразява с него и читателя, завладява го. (Боже мой, какво време доживяхме: да трябва да се защитава емоционалността!)

Ако „Съвест“ и „Нашият взвод“ все пак имат характера на едно изпробване и ориентирание сред проблематиката на съвременността и нейното естетическо усвояване, „Пътищата се разминават“ бележи усилията на автора към крупни художествени обобщения. Сюжетът и тук е почерпан от нашата съвременна действителност. Това, собствено, е и първото качество на този роман. В него се срещаме с наши съвременници, които действуват в позната обстановка — позната дори само от разказите и войнишката повест на автора; техният бит е и наше всекидневие, техните мисли и дела са и наши вълнения и грижи. Ала съвременността сама по себе си не може да определи художествената стойност на романа. Малко ли книги познаваме, които са посветени на днешния ден, но не оставят никаква следа в съзнанието ни, освен разочарование и раздражение? И не става дума само за произведенията, които отразяват бледо и посредствено действителността, а и за ония, които претенциозно изкривяват нейните изменения.

Драгомир Асенов сигурно е извлякъл добра поука от несполуките на някои автори със съвременната тематика. Още повече, че той сам преди това е изпитвал трудностите на тези теми, разбрал е, че те изискват максимална художествена изразителност. С първите си четири книги той се очерта като един от пераментните изследвачи на съвременността. Проследим ли последователно по-тия книги неговото развитие, ще открием непрекъснатото израстване на писателя. След романа „Пътищата се разминават“ беше безспорно, че той черпи теми и сюжети все по-уверено от живота на трудовите хора, с все по-голяма внушителност в неговото творчество израстваше образът на новия човек.

Променена е и авторовата позиция към героя и към съвременността. Интелектуализмът у Драгомир Асенов сега (за разлика от повестта „Нашия взвод“) идва от засиления критицизъм на обобщенията. Писателят виждаше мисията си не само в простото регистриране на хубавото и лошото, а и в предусещането на ония отрицателни последствия, които щяха закономерно да се явят в резултат на определени тенденции. Показвайки ни ги още докато те са редки в действителността, той иска да ни предварди от тях, да ограничи зоната на тяхното въздействие.

Още само оттук се вижда, че в романа си „Пътищата се разминават“ Драгомир Асенов не гази по плитчините на злободневистото. Той се впуска смело и рисковано сред жизнените противоречия и конфликти и дири да извлече от най-големите дълбочини на съвременността скъпоценните бисери на жизнената правда. Той знае, че от колкото по-дълбоко са изровени, тия бисери имат толкова по-голяма обществена стойност. Истините, които писателят се стреми да внуши чрез книгата си, не са нагласени според никакви предварителни схеми, те са изстрадани от героите, проверени са в изпитанията на техните характери, в полетите и крушенията на съдбите им. Александра, бай Динко, Веселин, Таня, доктор Младенов, Елена — всички герои в романа си имат някаква своя драма, преживяват развитие, сблъскват се с всекидневни грижи и радости, изпадат и в изключителни обстоятелства, при които се огъват техните характери и убеждения, едни се пречуват, други издържат и излизат закалени, омьдрени, натрупали богат житейски опит. Върху фона на широк обществен декор авторът е обрисувал правдиво преживяванията на тия интелегенти — журналисти, лекари, учители, партийни дейци, повечето от които довчера са били хора на физическия труд, произлезли са из недрата на народа, минали са през нелегалната борба, Ремса и комитетите и носят в сърцата си чист пламък на великите идеи.

Като писател Драгомир Асенов се интересува преди всичко от техните души — от мислите и преживяванията им, които ги ръководят в техния обществен и личен живот. Главен проблем в романа „Пътищата се разминават“ е комунистическата нравственост, която ще се превърне в централен проблем за автора и ще го доведе логично и до драматургическите жанрове. Въпросите за бита, любовта, брака и семейството, за щастието, мирния героизъм и верността към идеала и пр. образуват стожера, около който са обединени усилията на автора при разкриването на героите. Каквото и да направят неговите герои, Драгомир Асенов го оценява не само от политическо, а и от морално гледище. В книгите и драмите му присъствува винаги един основен герой, който не е наименован пряко, но му е отредено централно място — комунистическият идеал. Как се осъществяват заветите на загиналите борци, как се реализират на дело марксистическите идеи — тия въпроси карат автора да гледа на света не само с очите на художника, но и на мислителя, на философа. Романът „Пътищата се разминават“ е изпълнен с философски размисли за нашето време, които са вплетени в художествената тъкан на произведението. В повечето случаи интересни и оригинални, те придават дълбочина и проблемност на книгата, без да спъват или отегчават нейния твърде занимателен сюжет. От друга страна, тези размисли са навлезли така трайно в личния стил на автора, че ние не бихме могли да си представим неговата художническа индивидуалност без тях.

В романа си „Пътищата се разминават“ Драгомир Асенов рисува действителността в оня момент, когато нашите идеали слизат от сферата на философските обосновки до „прозаичната“ плоскост на практическата дейност. При това преминаване от теорията в бита на хората всеки идеал може да се покаже негълен или пък може да посивее и издрее, да се банализира и изгуби своето обаяние и величие. Много интересни са процесите, свързани с реализацията на идеалите, с конкретното им приложение в живота. Във всяко общество ще има, естествено,

и хора без високи стремления, за някого идеалите ще се окажат в инфлация, за друго те ще бъдат разменна монета по пътя на кариерата. Такива явления съществуват в действителността и белетристът им е отделил в романа мястото, което заслужават. Но не те определят общата картина на развитието. Довчерашните борби за щастието днес са строители на щастието. Несъмнено, те ще опазят чисти и свети своите убеждения, своите идеали, за да ги предадат на младото поколение. Прекрасният образ на бай Динко, който носи някои от най-привлекателните черти на комуниста, е убедително потвърждение на това. Но строежът на новото се оказва не по-малко сложен, труден и напрегнат, отколкото борбата за новото. Тук изпитанията и съблазните са вече главно от морален характер и тяхното преодоляване е извънредно мъчно. Пътят на Александра, Тania и Веселин показва нагледно това. Тук не става дума за традиционен любовен триъгълник, а за нещо по-голямо и важно — за етиката на комуниста.

На едно място в романа Драгомир Асенов е синтезирал целия този процес, видян през очите на неговата героиня:

„Животът улегна и захвана да предявява исканията си. Тania с учудване долови, че нейните колеги, партийните функционери, вече не говореха, както преди, само за мероприятия, врагове и социализъм. Напротив, сега в минути на разнежване и почивка те приказваха за жените и децата си, за квартирите, в които бяха настанени, за вечерни гимназии и дори за излети и ловджилък. В началото тия приказки я ядосаха, чинеше ѝ се, че те издребняват, че губят революционния си дух. Но полека-лека тя разбра голямата истина: идеалите стават бит, предстоят им няколко десетилетия упорит, всеотдаен градеж без фрази и огнестрелни оръжия, сякаш армията е на бивак и сега се извършва попълнението, чисти се нагарът от нагорешените дула, потяга се новото настъпление нагоре към висините на мечтаната цел. Романтиката на боя отстъпваше място на суровия реализъм и който не се съобразяваше с това, можеше не само да изглежда смешен в душите на съратниците си, но и да отпадне от редиците им, да ги предаде, защото законите на сражението се отличават коренно от законите на неговата подготовка.“

Тук фразите могат да се сторят малко грапови, постановките на места — преднамерено елементарни. Но авторът следи дословно мислите и преображенията на своята героиня, която постепенно преодолява в себе си наносите на старото и започва да преосмисля процесите, извършващи се в живота. Авторът особено набляга, че при това приземяване на идеала се изисква необикновена издръжливост и зрялост, защото всеки един достига до новите истини и открития по свой собствен път, изживява ги различно. Ето, тук е точката на пресичането, през която ще се разминат пътищата на героите. Едни ще поставят идеалите над всичко, ще се борят с нови сили, вяра и ентузиазъм, вечно недоволни от постигнатото, винаги в движение, в борба, откривайки красотата и щастието в стремежа да се постигне идеалът. Други ще се задоволят с установеното, ще свърнат безславено към индивидуализма, егоизма, еснафството, ще компрометират миналите си заслуги. Трети — като главната героиня Александра — ще изкупят грешките на своята младост, незрелост, припряност, но преминали през заблудата, през тежки страдания и лични трагедии, ще излязат на верния път, за да тръгнат по него отново.

Романът „Пътищата се разминават“ не е никакво съвършено произведение, в него има немалко книжност, понякога героите прекаляват с философстванията си и сякаш нямат други по-обикновени теми за разговор, това изравнява речта им и ги прави да говорят еднакво. В общо взето добре изведената композиция се срещат отделни слабости: еднообразно въвеждане на героите и предаване на техните биографии, изпреварване на действието чрез подсказвания,

които отслабват интереса, претупване на съществени моменти и сцени и не-
нужно подробно описване на тяхната подготовка и т. н. Тук-там е проявена и
слаба възискателност: допуснати са безвкусни или помпозни фрази („Денят на-
стъпваше, но единоборството с мрака все още не беше свършено. . .“ и пр.).
Слаб е авторът и в описанията на градския пейзаж — в такива случаи не достигат
бои в палитрата му и картините са колоритно бедни и бледи.

Но не тия слабости определят истинската стойност на романа и неговото
място в творчеството на писателя. Верен на жизнената правда, в „Пътищата се
разминават“ Драгомир Асенов е избягнал както захаросването на конфликтите,
така и изгубването на перспективата. Критичното и утвърждаващото начало в
книгата се преплитат, както се преплитат доброто и злото в живота.

2. ОСВОБОЖДАВАНЕ ОТ СТРАХА

Шест години делат първата от последната част от трилогията „В сянката
на Херострата“ на Драгомир Асенов. Когато през 1961 г. излезе романът „Ка-
фявите хоризонти“, малцина предусещаха, че той е начало на нещо по-крупно.
Самото заглавие на трилогията не беше обявено в него (то не е обявено и до-
сега и аз го вземам от едно интервю с автора), сякаш Драгомир Асенов сам не
вярваше в себе си, че ще може да се съсредоточи и завърши една такава обемна
художествена задача. Но ето че „Кафявите хоризонти“ се прие като най-спо-
лучливото произведение на белетриста (а той бе издал вече четири книги, всяка
от тях посрещната добре); той се посвети изцяло на своя замисъл и през тия
години публикува само два-три къси разкази и пиесата „Рожден ден“.

„Кафявите хоризонти“ се явиха след шумотевицата около романа „Пъти-
щата се разминават“, предизвикана от остротата и публицистичния нерв, с които
се поставяха в него етическите и политически въпроси. Догматичните отрица-
ния като че смутиха автора и когато той реши да се върне към трийсетте и че-
тирийсетте години, някои възприеха това като дезертьорство от съвременността.
Наистина, ако търсим съвременното звучение в плоските аналогии, няма да го
намерим — трилогията възпроизвежда определено време и определени проблеми,
които лежат вътре в него. Но нима всичко онова, което е биография на героя,
не е съвременно? И само историческата близост ли е, която задържа вниманието
ни към всевъзможните страдания и поражаващите се борби на еврейството
у нас от годините на войната? Напротив, „Кафявите хоризонти“, които хроно-
логически са най-отдалечени и предават един характерен провинциален бит,
далече още от историческите тътнежи на епохата, предизвикват най-голям ин-
терес, защото тук в най-пълна степен се е разгърнал белетристичният талант
на автора, способността му да ни прави съучастници в съдбините на героите.
Плътно, с изразителни и правдоподобни детайли е показано детството на Вик-
тор, първите му възприятия от света, сблъсъкът му с националния предразсъдък
и с мизерията, която нахлува в техния дом. Помнят се образите на дядо Яко,
дошъл сякаш от времето на Хаджи Генчо и дядо Либен или от света на Вазовите
„Чичовци“, на татко Даниел, вече рожба и жертва на цивилизацията, на кому-
ниста Ралф, надеждата и позора на благовъзпитаната фамилия, странникът,
чудакът, отрицанието на предприемчивостта, борецът за някакви непонятни
идеали. И на първо място, естествено, Виктор с неговата остра възприемчивост —
спомнете си го на провинциалния пазар в град Фердинанд или при първото
му посещение в София, сред блясъка на рекламите и политическите разговори
за Франко и Германия на Хайне и Хитлер.

В „Кафявите хоризонти“ Драгомир Асенов предава силно, художествено
разпадането на еврейския патриархален бит, разрушаването на дребнособ-
ственическата амбулантно-търговска идилия. Не помагат филантропията, взаим-

ната солидарност, ограниченията. Настъпващите процеси водят до класова диференциация, независимо от националния или расов белег — противно на господстващите тогава теории. Има богати и бедни българи, богати и бедни евреи и Виктор ще разбере сам тази проста истина най-добре след смъртта на баща си, в софийското сиропиталище „Царица Елеонора“. Тогава ще осмисли по собствен път разговорите, които е имал с по-големия си брат Ралф, дочутото от неговите спорове с другарите му, прочетеното в неговите книги.

Но вече сме зад стените на „Големия каменен дом“ край някогашната гара Сердика, дето близо четири години Виктор не може да свикне и се примири нито с отмерения, почти казармен ред, нито със суровите обноски, нито със страшното усещане за изоставеност, което стиска сърцето му и го кара да се гърчи от мъка. За тия четири години той се е изменил много, пораснал е, станал е много умен и много мъдър за възрастта си, прочел е купища книги, придобил е от юношеска възраст чертите на интелигента. Това негово светкавично развитие не е показано, то е станало в периода между двата романа, във втората част Виктор е взет като завършен вундеркинд, едва ли не като идеален герой. Това личи не само от огромната му култура и ерудиция, но и от политическите спорове, в които участва. Всички герои на Драгомир Асенов притежават склонност към философстване — в това се убедихме още в „Нашия взвод“ и „Пътищата се разминават“. В „Нашия взвод“ един лейтенант цитира пред войниците си Волтер. В „Пътищата се разминават“ по един или друг повод се привечдаат имената на Камил Фламарин, Абат Морьо, Анри Бордо, Андре Жид, Аксел Мунте, Херман Банг, Алдоис Хьксли, Хегел, Кант, Чехов, Горки, Мане, Моне, Дега, Реноар, Писаро, Цицерон, Ромен Ролан, Мопасан, Толстой, Тургенев, Синклер Луис, Глук, Бах, Кюнеке и мн. др., цитират се Хайне и кардинал Ришельо, изброяват се произведения, като „Крайцера соната“, „Скучна история“, „Бибит“, „Първа любов“ или „Бенони“ на Кнут Хамсун, „Глава на момиче“ от Гюстав Курбе и пр. Естествено, щом като героите са от интелигентски среди, те не могат да не говорят за изкуство и литература, да не споменават имен на творци. Но в почти всички случаи авторът само се позовава на имена и произведения, изрежда ги съвършено ненужно, инцидентно и отминава напълно. Друго би било, ако героите водеха сериозен и задълбочен разговор помежду си върху литературни проблеми. Иначе се получава книжовност в изложението, литературщината прояжда живата художествена плът. Ето например колко изкуствено авторът характеризира отношението на главната си героиня към доктор Неделчо Младенов: „Като го гледаше, Александра си припомняше, кой знае защо, образа на Чехов в забележителните спомени на Горки, она възторг на Толстой, намерил такъв сбит израз...“ (89) и пр. Да не говорим, че всеки един от героите на романа „Пътищата се разминават“ е отличен философ и полемист. Така е и в „Големият каменен дом“, дето няма лице — главно или епизодично, — което да не си служи с афоризми, сентенции и собствени прозрения за живота. Всички, всички — от невръстните питомци до последната възпитателка. Споровете на доктор Шекерджийски и директорката, на Виктор и Валентин, на мадам Босева и Шекерджийска, на Долапчиев и Валентин и мн. др. заемат много страници от романа. С философска концепция и расистки излияния излиза и госпожа Боздуганова (стр. 103), друг един герой, Хаим Яшаров, само чака някаква каквато и да е аудитория, за да се впусне в своите спонтанни импровизации (стр. 120), не остава по-назад и Аврам Пинкас (стр. 66), също така се проявява диригентът Христо Илиев (стр. 70), мадам Босева непрекъснато произнася афоризми, от рода на: „логиката не е най-силната страна на фанатиците“ (128), „няма нищо по-тъжно от екзалтиран интелектуалец“ (129) и пр. За да не остане по-назад от героите си, да не бъде изпреварен от тях, и сам авторът се старае да поддържа своята реч на интелектуалното равнище на диа-

лозите. Многократно се цитира Ларошфуко (на стр. 25, 62, 144, 178 и др.), при различни случаи и от различни герои. Излишно е да се казва, че всъщност всички герои в книгата говорят и спорят с езика, логиката и аргументите на автора. . .

Естествено, щом героите са ученици, те не могат да нямат интелектуални възмущения. Но когато четем техните спорове, откриваме, че тия хора просто нямат възраст — по нищо не се отличават разбиранията и разсъжденията на Валентин (който цитира Маркс на стр. 35) от тия на д-р Шекерджийска или на Ралф от предишната книга. Кант, Хегел, Шопенхауер, Кроче, Хилфердинг, Фройд не само се споменават в авторската реч, с техните аргументи си служат питомците в непрестанните дискусии в клас и извън клас.

В такава „интелектуална среда“ израства Виктор. „Ти си интелектуалец“ — казва мадам Босева на Валентин, но това се отнася и за Виктор. Да, той наистина е такъв в представите на автора си; достатъчно е да си го спомним в неговата любима поза на полудетски, полуромантичен унес, когато „в главата му напират думи — нестройни, хаотични, но така остри, парещи, гъсти, досуш библейски откровения“ (стр. 162, к. м.). Той може да се държи непоносимо грубо с майка си при тяхната изключителна среща (глава 32), но това не му пречи да бъде душевно фин и изтънчен до болезненост в своите отношения с другите и в самоанализите си. Кало гениално дете той разбира например, че е по-добре историята да решава „метафизичния въпрос за правото на съвест у седмия брат на шестима убийци“ (199) или че „човек остарява не според количеството месеци и години, останали зад гърба му, а според количеството близки същества, напуснали живота му“ (207) и пр.

На едно място Драгомир Асенов се е опитал да намери точно формула, която да обясни и оправдае необикновено ранното духовно и умствено развитие на неговите герои. По повод на една епизодична героиня се казва:

„Само бездните — дълбоки и черни, — които разкриват от време на време разширените ѝ зеници, издават безпокойството на духа. И откъслечните фрази — неочаквано точни, проникновени и умни. О, как страшно мъдри са понякога децата, патили и страдали твърде много и твърде рано!“ (стр. 79).

Това е така; и когато авторът си служи не само с директното възпроизвеждане на диалог, чрез който да ни убеди в ранната зрелост на своите млади герои, когато използва и намекът, недоизказването, подтекстът, той успява да ни внуши своите разбирания. Но той често хиперболизира тази особена надареност и заличава всякаква възрастова и историческа определеност. Виктор и Валентин сякаш не са рожба на своята епоха — те надхвърлят нейната ограниченост. Когато например разговарят за войната, те не само знаят как ще се развият по-нататък военните действия, но предсказват с много голяма сигурност и точност кой ще бъде победителят и кога ще свърши войната (стр. 153).

И още едно обяснение се мъчи да даде авторът на ранното и необикновено развитие на своите герои, като този път явно стъпва на гнила дъска. За един от героите се казва следното (а то се отнася и за всички останали): „Може би защото е еврейн и събитията форсират развитието му“ (стр. 164). Това се подчертава непрекъснато в цялата трилогия, но особено силно е изявено в „Големият каменен дом“. В тази книга на съдбата на еврейството е погледнато през очите на страха. Авторът често си служи с ненужни подсилвания, които само създават обратен ефект. Има нещо извънредно спорно още в самата му концепция. Неговата логика приблизително е такава: щом като всички хитлеристи са антисемити, то и всички евреи са антифашисти. От такива разбирания се трактуват всички образи в трилогията — включително до г-н Мико Бераха, председателят на еврейската община в Русе, който едновременно изпраща свои сънародници на заклане в германските концлагери и защитава интересите на евреите.

Срещат се в книгата много наивни обяснения, като това например, че след изселването на евреите от столицата Ючбунар бил „пред пълно опразване“ (стр. 259). Според автора, Ючбунар бил „своеобразно гето“ (265). Наистина, на едно място се казва, че „сега засега не смеят да изселят въвн от България нито един наш поданик“ (263), но се прокарва и такова едно обяснение, че съюзниците не нападали България само заради евреите: „Досега англо-американците не са ни бомбардирали заради тях, отсега нататък — ще ни разсипят“ (261). За да се стигне до обобщението: „След изселването на евреите нелегалните в София остават почти без ятаци“ (262), което е върхът на авторските хиперболизации и отклонение от историческата правда.

Изобщо в последните две глави от романа „Големият каменен дом“ Драгомир Асенов напуска социологическите позиции в обяснението на обществените явления и събития, престава да търси класовия смисъл, доверява се изключително на психологически съображения (щом евреите са преследвани, класовите интереси отпадат, националният въпрос ги поглъща). Атмосферата на хитлеристките зверства, на варварското им отношение към еврейството той пренася и у нас, докато историческата истина го задължаваше да намери и отликата, да види и специфичните особености на обстановката у нас, да изтъкне най-главното, основното: общественото мнение у нас фактически не позволи да бъдат изтребени евреите така, както бяха унищожени те във всички окупирани от немците страни или в съюзниците на Германия. Расово, национално и верски българския народ е извънредно търпим. У нас е невъзможно даразпалиш фанатична омраза на тая почва — това не се удаде дори на фашистките организации, които разполагаха със страшната сила на властта и пропагандата. Не е възможно да убедиш българина, че неговият другар или съсед трябва да умре само защото се е родил еврейн. Затова преследванията и гоненията на евреите у нас не намериха почва, възприемаха се като безпринципно и унизително сервилечене пред хитлеристите.

В цялата трилогия на Драгомир Асенов това забележително качество на българския национален характер е предадено бледо, не е акцентувано върху него, не е подчертано. Но там, където е останал верен на жизнения материал, авторът е достигнал до тенденциите и закономерностите на изобразяваните явления. Това личи още в отношението на някои надзиратели към изпратените на принудителна работа евреи, в любовта на Апостол и Джина, в използването на най-будните еврейски младежи в бойните акции на РМС и т. н.

Вече сме в „Плодът на ветровете“, Виктор е напуснал големият каменен дом, изселен е в Русе, дето от сутрин до вечер копае скривалища и размишлява над тежката си орис. Ако си спомняте, в края на предишната част, когато Виктор заминава с еврейската композиция в неизвестно направление, у него се борят две сили. Мислено той се прощава със сиропиталището, с любимите възпитатели и другари и му се струва, че всичко е свършено, няма да се върне никога, сякаш никога не е било, като сън, като видение. . . Но една друга мисъл се надига в него: „Не е вярно, нищо не е свършило! Нищо не е изчезнало! Кое е посято в душите — ще покълне! Ще даде плод! Не е пропиляна нито една хубава мечта, нито един светъл порив, нито един честен жест. . . Няма да потъне в небитието нито едно прекрасно приятелство. . . През жестокост и варварство, през реки от кръв и планини от трупове те ще пробият навън и ще намерят своя голям смисъл, своята висша цел. . . Бъди готов, часът на жътвата приближава! Бъди достоен! . . “ (стр. 268).

Тези заключителни думи на „Големият каменен дом“ могат да служат като епиграф към „Плодът на ветровете“. Дошло е времето да се берат горчивите плодове на семето, посято в ония размирни години. Настъпва жътвата, в която ще участват само готовите и достойните. Дали плодът ще бъде смъртоносен

или изцелителен — това ще покаже бъдещето, което изглежда тъй близо и започва да буди надежди. Разбираме: много страх е набрал авторът заедно със своите нещастни и обречени герои, чийто живот е обезценен напълно и може да стане жертва на всяка прищявка. В „Големият каменен дом“ на света често се гледа през разширените зеници на уплахата. Тук-там пропълзва и отчаянието, резигнацията обхваща по-слабите духом, а силните се губят в догадки, блъскат мисълта си и не намират никакъв изход. Това не е ужасът на минутния потрес, това е обикновеният, всекидневният, затыпяващият и подлудяващ страх. Месеци наред, години.

„По-добре ужасен край, отколкото ужас без край“ — говорят си младите в „Плодът на ветровете“. Тяхното съществуване е един нескончаем ужас.

Драгомир Асенов разкрива до дъно престъпността и абсурдността на авторитарните режими. Неговият симпатичен художник Аврамов, притежаващ характерната склонност към философски размисли, разкрива по покъртителен начин инфлацията на нравствените ценности и обезличаването на личността в света на диктата и произвола. „Драги мой — говори той, — днес шепа сановници, събрани във вилата на фюрера, на хиляди километри от нас, определят какво ще стане с тебе, с мене, с милиони мравчици от Нарвик до Крит. . . Цивилизацията унищожава личността дори тогава, когато привидно ѝ създава удобства. . . Самолети, железници, електричество, канализация, радио! И още колко като тях — дребни, примамливи. . . Срещу каква цена обаче? Срещу най-скъпото — способността да направляваш съдбата си! . . . Млади момко, миналите векове са били по-щастливи, тогава сърцата са знаели що е спокойствие, самота, ако шеш — мирова скръб. . . Но що е миров страх — това само ние изпитваме, само нам е отредено да го проумеем. . .“ (стр. 183).

Миров страх — ето тук авторът кореспондира и с нашата съвременност, защото войната отдавна е завършила, заличени са със земята мисионерите на расизма, възмездие то се стовари върху ония, които причиниха толкова бедствия на човечеството. Ала тъмните сили не са обуздани, над живота на милиони хора продължава да тегне опасността от най-масово, от космическо изтребление. . .

Но не мировият страх, а освобождаването от страха съставлява идейния патос в последния роман на Драгомир Асенов. Това освобождаване настъпва по различни начини и има разни форми — от религиозното примирение до борческата активност. Защото един от характерните белези на човешкия организъм е приспособимостта. Героите на Драгомир Асенов заживяват със страха, с вечния страх и свикват с него. Две координати определят тяхната психика, наблюдава ги Виктор, — „координатата на страха и координатата на интереса“. Той разбира, че от милиони години човекът се бори за съществуването си ту готов да унищожи, ту изплашен, че ще бъде унищожен, ту подтикван от егоизъм и нужда, ту възспиран от съображения за евентуално възмездие. Но върху фона на тия стихии възниква третата координата — „координата на достойнството“. В началото е бледа, като пунктирана линия, като следа, която историята неведнъж изгубва от погледа си. . . Но после пак се появява — било като въстание на гладиатори, било като непокорство на мисълта (стр. 66).

Не е лесно в такава именно обстановка, когато съпротивителните сили са притъпени, да се роди идеята за борба. Това е сложен и мъчителен процес, който трябва да се види с тогавашни очи, не със сегашни, иначе е много леко. А тук именно Драгомир Асенов изневерява на своя маниер, на интелектуалното начало в прозата. В неговата трилогия липсва разработена и художествено защитена философията на борбата — сякаш тя се подразбира от само себе си, сякаш не се нуждае от художествена обосновка. Два-три реда не са достатъчни, за да се преобрази Виктор в борец. Естествено, част от мотивите са заложили още в

самото му възпитание, но все пак раждането на революционера е някак преждевременно, каквото беше и раждането на интелектуалеца в предишната част.

Виктор, Шореца, Рибаров действуват. Борят се, дават жертви. За съжаление обаче това са най-слабите страници в романа. Драгомир Асенов изпада в обикновена илюстративност, особено в края, където той дори възприема стила и маниера на мемоариста. Личи желанието му да наруши схемата при трактовката на отрицателните герои — Мико Бераха, като мадам Босева от „Големият каменен дом“, се отличава с някои симпатични черти. Но сделките, които предлага на ремсистите, са наивни. Също необезително звучи и посредническата му мисия, с която го натоварва областният полицейски началник. След несполучливия опит за атентат срещу него, Петър Симеонов така се изплашва, че е готов да даде гаранции, че ще опази живота на евреите в областта при условие, че силите на Отечествения фронт му обещаат, че няма да го убият, когато дойдат съюзниците в България. И цялата комедия, която се разиграва при опитите за „преговори“ чрез Виктор и по-нататък след арестуването на Рибаров има за цел да илюстрира авторовата мисъл, че страхът е поразил съзнанието и на безпомощните, и на всеилните. „Господа, нима представителите на режима приличат на идиоти?“ — пита областният началник на полицията не без ирония. По волята на автора обаче те са тъкмо такива. Как иначе ще обещава гаранции за живота на евреите в областта, когато тяхната съдба ни най-малко не зависи от него, а от онова, което му наредят? Ами за какво говори приумицата му да прекара в колона по един всички евреи пред пребития Рибаров и то по няколко пъти? Толкова ли е глупав да смята, че ако някой е имал конспиративни връзки с комуниста, ще си признае доброволно и ще повярва на някаква си „честна дума“ за освобождаване от отговорност? А какво да кажем за предупреждението, което Виктор и бай Лако отправят към народния представител Кавракиров да гласува против ЗЗД? В разговора той отказва, но после поради внезапно заболяване не взел участие в разискванията на парламента. Единствената грижа на евреятският кмет е да натрупа доказателства за неподчинение на германците и на българската полиция. От подобна мания бива обзет и бай Сабето — спекулант и еснаф, готов да се присламчи към всеки победител, особено когато разбира, че в къщата му се е укривал нелегален. Изобщо в края Виктор разбира, че „напоследък мнозина — българи и евреи! — трупат доказателства за безукорно държание по време на гоненията“ (стр. 220). Тезата на автора се поднася по не много умел начин.

Могат да се посочат и други слабости, но Драгомир Асенов е успял в главното. Той е показал плътнo и художествено убедително как настъпва освобождаването от страха у изстрадалите маси, как се връща човешкото у тях. „Съзнанието и преодоляването на ужаса от смъртта — ето откъде човекът става човек!“ — заявява един от героите в книгата. На тази хуманистична идея е подчинен идейният патос на автора. А народната свобода, която настъпва, провъзгласява края на едно състояние на границата между живота и смъртта, дарява втория живот на хиляди измъчени хора. „Щастлив ли съм? — пита се Виктор. И си отвръща — убедено, категорично: — Щастлив! Защото щастието не е нищо друго, освен чувство за достойнство, увереност в утрешния ден. . . Увереност, че съдбата ти зависи преди всичко от тебе, от собствените ти усилия. . . А утрешният ден е мой, мой!..“

Малко сухо и шаблонно казано, откъснато от контекста звучи грубовато и непохватно, но е искрено и преживяно, изстрадано в едно жестоко и сурово време.

Не е вината у Драгомир Асенов, че той бе едва ли не насилствено отстранен от съвременния тематичен терен. Той, както се вижда, се мъчеше да се задържи на него, прокарваше и някои съвременни тенденции и в трилогията си за близкото минало. Но когато се яви романът му „Пътищата се разминават“, той бе посрещнат безсърдечно и грубо, а един критик си позволи да извади думи на отрицателния герой в книгата и да ги припише на автора. . . Тази реакция явно смути писателя, той започна да пристъпва боязливо към съвременността (пиесата „Рожден ден“) или да облекчава жизнените конфликти и противоречия („Рози за д-р Шомов“). Но чудно, тъкмо това се харесва — и двете пиеси на Драгомир Асенов бяха посрещнати с ласкави рецензии, а един критик дори излезе в защита на несполучливия финал на втората, оправдавайки неговата приглушеност.

Ах тази съвременност, в името на която са направени толкова писателски и критически спекулации!

В пиесите си Драгомир Асенов напипва остри и значителни обществени конфликти, но е станал извънредно предпазлив към тяхното разрешаване. А нали тъкмо драматургичният жанр предполага разгръщането им в най-голямата им острота? Той или съчинява завръзка („Рожден ден“), или съчинява развръзка („Рози за д-р Шомов“), еднакво неприемливи и неубедителни. И все пак оценката на двете му пиеси не може да се изчерпи с тази характеристика. Те съдържат други качества, които ако се разкрият от режисьора, получава се спектакъл, който задържа вниманието на публиката; тогава се и прикриват до голяма степен техните слабости. Така бе с постановките на „Рожден ден“ в Народния театър „Иван Вазов“ и с „Рози за д-р Шомов“ в Театъра за младежта. В обратния случай обаче театърът се изправя пред провала.

Добрите режисьори, ония, които разбират автора, се опират на съвременните характери в неговите пиеси. Не мога да кажа, че те са безупречно създадени от самия автор; тъй като характерите се разкриват в действие, а то много пъти се оказва облекчено, това не може да не повлияе и върху самите образи и взаимоотношения в пиесите. Но все пак характерът в драмата има и относителна самостоятелност и тук именно са успехите на Драгомир Асенов като драматург.

При това той строи образите на своите съвременници като ортодоксален реалист, дори някои може би прибързано ще го обявят за традиционалист. Как несе поблазни той по тъй модерното разчупване на класическата композиция, по въвеждането на редица елементи, чужди на психологическата драма! Не, той проявява твърдо предпочитание към изпитаните форми и не разчита на никакви външни ефекти. В сравнение с прозата му и особено с ранните му книги из съвременността сега неговите пиеси показват израстване в две посоки: Драгомир Асенов вече обръща много по-сериозно внимание на психологията и на езика. Той е разбрал, че това са два елемента, жизнено важни в драматургическото изкуство, които много често решават успеха на произведението. Така е и в неговите два конкретни случая. Обстойната психологическа мотивировка характеризира и двете му пиеси, а езикът му в сравнение с белетристиката му е значително по-добър. Фразата му е станала по-пластична, ударна, по-малко книжна, наситена е с остроумия и афоризми, с неочаквани каламбури, а в „Рози за д-р Шомов“ и с хумор — нещо ново за писателя. (Отделни проблясъци на хумористично-сатирично отношение се забелязваха само в повестта „Нашият взвод“).

Между най-значителните постижения на Драгомир Асенов в драмата са образите на д-р Шомов, д-р Везенков и главния редактор. И макар че първият от тях е обрисован почти като идеален герой, а другите двама едва ли не като съвременни злодеи, те са се получили убедителни и правдиви тъкмо поради много солидната психологическа аргументировка на техните постъпки и наме-

рения. Драгомир Асенов познава психологическите измерения на модерния кариеризъм и му е дал безпощадна характеристика чрез образа на д-р Везенков. Това е осъзнатият, бруталният, наглият кариеризъм, непризнаващ никакви скрупули и задръжки, циничен и откровен. Стига се до там, че дори вече не се търсят никакви прикриващи формули, не се създава теория на оправданието. Няма го традиционното було на принципността, което се намята върху грозните и отвратителни прояви. Те се вършат не от свещено неведение и не поради нещастно стечение на обстоятелствата и безпомощност; не, д-р Везенков сее разложение навсякъде и съзнателно, волен единствено от своя егоизъм, от умозаслепителен стремеж към по-висок пост в клиниката, осигуряващ му тихо и безметежно еснафско шастие. Впрочем, щастие ли е то? Много убедително писателят е доказал, че това не е и не може да бъде щастие, а е просто доволство, съвсем неоправдаващо сериозните нравствени компромиси, погазването на идейните принципи, противоречието със съвестта. Само в края на пиесата, когато д-р Везенков е изобличен, драматургът е пропуснал да закръгли неговата характеристика, да я изведе пълно и до край. Не е в стила на такава силна фигура, като д-р Везенков, превърнала кариерата в един почти животински нагон, да свива безславно и прибързано знамената си. По съвсем друг начин трябва да реагира той, когато се разбира, че обикновената старица, настанена в стаята на симулиращия умора и отпадналост главен редактор на местния вестник, не е коя да е, а е била ятак на партизаните. Там, пред генерала, в присъствието на д-р Шомов, който така ревностно и рисковано се е застъпвал за нея и е влязъл в остър конфликт с главния редактор и с управлението на болницата, д-р Везенков трябва да го обвини, че е знаел предварително биографията на болната и затова така наострено е воювал за нея. По такъв начин, продължавайки закономерно линията на поведението си подлецът ще трябва да се опита, може би за последен път, да прехвърли част от собствената си подлост върху честния човек, да го оклевети, да го компрометира. Такова едно разрешение би изострило още повече конфликта и би съдействувало за освобождаване на финала от впечатлението за някакъв *deus ex machina*, за почти анекдотичното преобръщане на нещата с идването на генерала.

Привидно някак встрани от самото действие стои главният редактор. Но всъщност заради него става целият този сблъсък между двамата лекари; той е живото олицетворение на ония сили, които пораждаат противоречията в нашето общество. И не е работата само в използвача, който хищнически иска да заграби едва ли не всички блага само за себе си, разчита на миналите си заслуги и на някогашното си величие (и на връзките си, естествено!), а не на действителното си място и право в обществото. Авторът бие и по оная представа за пълноценност и непълноценност, която определя всичко по чиновете и постове. Тя отдавна е скъсала с една от най-великите цели на класовата борба — равенството. Пред страха от уравниловката и потребителската нивелировка не стигаме ли ние твърде често до погазване на един от най-светлите идеали на революционното движение и на марксизма? Не създаваме ли привилегировани? Ако другаде това е допустимо, в медицината степенуването на болните не по тяхното заболяване, а просто по чиновете и постове им може да се окаже престъпно. Какво би се получило, ако Драгомир Асеновият сюжет беше попаднал на друг писател, с по-остро чувство за обществените конфликти и за тяхното преувеличение на сцената? Той би могъл да превърне драмата в трагедия чрез смъртта на старицата и тогава въпросите за отговорността ще изпъкнат извънредно остро и настойчиво. Впрочем, те се налагат и сега, въпреки че е оставено на публиката да си направи необходимите крайни изводи.

Макар че не е така ярък, като Везенков, д-р Шомов ще заеме място в поредицата положителни герои на автора. Той възпламва неговия идеал за съвременника. Воюва за правдата с цялата пламенност на своите убеждения. Притис-

нат от обстоятелствата, може да прояви слабост или нерешителност, но по начало той е чужд на компромисите, а значи и на унижението. Никога не би направил нищо против съвестта си, от когото и откъдето да му се иска това. Според Драгомир Асенов положителният герой трябва да има нравствени сили да отстоява правото си срещу всевъзможните явни и прикрити попълзновения на подлостта. Без тази борба ние не можем да си представим правилното и хармонично развитие на обществото. Пиесата воюва едновременно срещу карьеризма като особено опасен и разлагащ порок и срещу равнодушието, безразличието, отчуждението и благодушието, сред които той вирее и се разраства най-добре. Друго става, когато се създаде атмосфера на нетърпимост и враждебност към носителите на отрицателните прояви, които и да са те.

Разбира се, драмата не е така назидателна, както изглежда при подчертаване на конфликтующите страни в нея. И едните, и другите образи са по-богати и противоречиви, но тяхната социална определеност е изведена от ясни идейни позиции.

Белински някога наричаше критиката естетика в действие. Заимствувайки неговата аргументация с пълно право бихме могли да определим литературата като етика в действие. И особено произведенията, които разглеждат въпроси предимно из нравствената сфера. Те са същинска приложна етика.

Пред техните автори стоят много съблазни, почти никакви облаги и малко удовлетворение, но то е достатъчно, за да подклажда нравствения фанатизъм на съвременния положителен герой.

Въпреки слабостите на финала, Драгомир Асенов все пак е намекнал, че розите, които получава д-р Шомов за своето мъжество и принципност, крият и малки шипчета. Колкото повече ги стиска в ръцете си той, толкова повече те ще го нараняват и ще му напомнят за неговия дълг.

Иска ми се да вярвам, че точно това ще направи и букетът от рецензии, поднесен на автора от неговите доброжелателни критици. . .